

***ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1939 – 1941 рр.)**

Тези були опубліковані у збірнику «Матеріали III краєзнавчої конференції «Історія Волині». – Житомир, 2010. – С.40 – 42.»

Проблеми релігійно-церковного життя в сучасній Україні значною мірою зумовлені складною історією взаємин радянської держави і православної церкви. Вступ Радянського Союзу в Другу світову війну стимулював включення до арсеналу засобів підпорядкування населення новоприєднаних земель і релігійно-церковного чинника. Саме в Західній Україні і Білорусії в 1939 – 1941 рр. несподівано інтереси радянського режиму і Російської Православної Церкви зійшлися. Партійно-урядове керівництво СРСР розпочало обережний пошук можливостей використання Московського Патріархату.

Події в релігійно-церковному житті Західної України в період 1939 - 1941 рр. багато в чому визначались попередньою історією православної церкви в міжвоєнній Польщі. На території Польської держави, що відродилася внаслідок Першої світової війни та розпаду Російської імперії, залишилось багато православних парафій, які перебували в юрисдикції Російської Православної Церкви. 13 листопада 1924 р. Константинопольський патріарх окремим Томосом надав православній церкві в Польщі статусу автокефальної. Цей акт було визнано всіма східними православними церквами за винятком Російської. Патріарх РПЦ Тихон не визнав ухвалу Константинопольського патріарха, оскільки автокефалію православній церкві в Польщі, згідно з православними канонами, мав право надавати Московський Патріархат.

Окупація фашистською Німеччиною Польщі призвела до кардинальних змін у міжнаціональних стосунках, а також і в становищі Польської Автокефальної Православної Церкви. На території Польщі окупанти створили Генерал-Губернаторство – адміністративно-територіальну одиницю «Третього Рейху». Німці дозволили повернути православним свої храми, відібрані в них поляками в міжвоєнний період. Після довгих років нарешті православні отримали в місті Холмі у своє розпорядження православний собор. У цей час

українізаційний рух у православній церкві Генерал-Губернаторства очолив професор Іван Огієнко, який мав свою програму створення національної церкви.

Становище Автокефальної Православної Церкви в Генерал-Губернаторстві було задовільним. Церква змогла зберегти юридичні права на церковне майно. В початкових школах Генерал-Губернаторства діти православних вивчали Закон Божий. Православні українці добились в окупаційної влади права на відкриття богословських курсів, на яких готували кандидатів на священників для української церкви. Німці дозволяли проводити собори єпископів та єпархіальні собори. Українська мова використовувалася в богослужіннях та церковному управлінні.

У зовсім іншому становищі опинилася та частина Польської Автокефальної Православної Церкви, яка залишилась на землях, що відійшли до СРСР. Чотири з п'яти єпархій ПАПЦ були відокремлені від свого релігійного центру у Варшаві. Із семи вищих ієрархів ПАПЦ п'ять опинилися в Західній Україні та Білорусії. Глава ПАПЦ, митрополит Діонісій залишився в Генерал-Губернаторстві.

Невдовзі в Західній Україні та Білорусії радянська влада почала проводити релігійну політику майже ідентичну тій, яку вона проводила в радянській Україні. Духовенство партійними органами зараховувалось до антирадянських сил – поміщиків, капіталістів, куркулів, колишніх жандармів, недобитків фашистських і націоналістичних партій. На православні парафії було накладено великі податки. Відповідальними за сплату податків були священники. Якщо громада не могла з певних причин виплатити відповідну суму, то влада конфісковувала і продавала майно священників. Найважливішим заходом радянської влади, спрямованим на підрив економічних основ церкви в Західній Україні, була конфіскація церковних і монастирських земель, які до весни 1940 р. були передані щойно створеним колгоспам, радгоспам або малоземельним чи безземельним селянам. У цей період органами НКВС було заарештовано 53

священника, з яких 6 священнослужителів було розстріляно, а 37 пропало безвісти.

Поряд з такими методами радянським керівництвом застосовується новий елемент стосунків з церквою. До активних дій у Західній Україні та Білорусії залучається Московський Патріархат. У березні 1940 р. сюди прибув архієпископ Дмитровський Сергій (Воскресенський), який на той час обіймав посаду керуючого справами Московського Патріархату. Він мав завдання переконати православних ієрархів на територіях, які щойно були приєднані до СРСР, повернутися в лоно РПЦ. Московським Патріархатом було ухвалене рішення, згідно з яким, мало відбутися перепідпорядкування православних епархій у Західній Україні та Білорусії. Архієреї колишньої ПАПЦ мусили за викликом їхати до Москви в Патріархат і подавати особисту заяву про перехід під юрисдикцію РПЦ.

Першим із західноукраїнських архієреїв до Москви в червні 1940 р. за активного сприяння органів НКВС відбув архієпископ Олексій (Громадський). Невдовзі після Олексія відповідні декларації до Московського Патріархату були написані архієпископом Симоном (Івановським) та єпископом Антонієм (Марценком). Однак два архієреї ПАПЦ в Західній Україні не виявили бажання негайно їхати до Москви. Це був єпархіальний архієрей, архієпископ Олександр (Іноземцев) та вікарний єпископ Полікарп (Сікорський). Тоді для того, щоб мати остаточну перевагу в Західній Україні, Синодом РПЦ було ухвалено рішення про хіротонії нових єпископів для цього краю. До осені 1940 р. православні парафії в Західній Україні та Білорусії були остаточно приєднані до РПЦ. Московський Патріархат на цих територіях створив екзархат. Згідно з постановою патріархату від 28 жовтня 1940 р., до складу екзархату було включено чотири епархії: Волинську, Тернопільсько-Галицьку, Гродненсько-Віленську та Поліську. Екзархом став архієпископ Петергофський Миколай (Ярушевича). Всі ці реорганізації знадобились для того, щоб обмежити вплив архієпископа Олексія (Громадського) і підготувати поле для архіпастирської діяльності ставленика Московського Патріархату.

Наприкінці квітня 1941 р. у Москві була здійснена хіротонія архімандрита Пантелеймона в єпископи, на яку прибули всі архіереї з новоприєднаних західних територій. Без сприяння державних органів Московський Патріархат не зміг би організувати чи не найчисленніший форум за останні 10-15 років. Радянська держава виявила зацікавлення в релігійно-церковних процесах на новоприєднаних територіях поряд з іншим також і через те, що їй було більш вигідне адміністративне підпорядкування численних православних парафій Волині і Полісся церковному центру в Москві, а не в окупованій нацистами Варшаві.

Хоча архіереї з Москви діяли в Західній Україні та Білорусії в тісному контакті з радянською владою, повної довіри до себе з боку влади вони не отримали. Навіть місцеблюститель патріаршого престолу РПЦ митрополит Сергій (Страгородський) постійно відчував загрозу арешту. Незадовго до нападу німецьких військ на СРСР митрополит говорив про те, що церква доживає свої останні дні. Архієпископа Олексія (Громадського), незважаючи на цілковиту лояльність до радянської влади та Московського Патріархату, в перші дні війни заарештували органи НКВС і тільки випадково він не був розстріляний. Своєю діяльністю в Західній Україні Московський Патріархат створив додаткові передумови для майбутніх драматичних суперечностей всередині православ'я в Україні вже в умовах нацистської окупації.

Отож, у релігійно-церковному житті Західної України на першому етапі Другої світової війни проявилися протилежні тенденції. Стосунки радянської влади з духовенством та віруючими колишньої ПАПЦ багато в чому повторювали стосунки з церквою в радянській Україні. Але на цьому фоні зіграв особливу роль Московський Патріархат. Уперше за багато років керівництво РПЦ отримало можливість легальної адміністративно-організаційної діяльності. Більшість архіереїв ПАПЦ, що опинились на приєднаних до СРСР територіях, під тиском з Москви повернулися до РПЦ, а з ними й сотні православних парафій. Значення цих подій полягало в тому, що по-перше, радянський режим здійснив апробацію політики залучення церкви до

важливій державній справі; по-друге, Московський Патріархат у новоприєднаних областях СРСР отримав поле для активної діяльності і зміг відчувати можливість співіснування з атеїстичним режимом.